

Aspekty odpovědnosti archivářů a badatelů při nakládání s osobními údaji v archiváliích

Světlana Ptáčnicková

ASPECTS OF RESPONSIBILITY OF ARCHIVISTS AND SCHOLARS HANDLING RECORDS WITH PERSONAL DATA

The text summarises the development of archive legislation in Czechoslovakia and the Czech Republic regarding the rules for making archival records available, recapitulates the development of one particular case that came to the Constitutional Court and posed a potential threat to a number of Czech archives and to the research on the most recent history in general. It deals with the issue of lustration and the problems with working with the files of the former security forces, which are a very specific source. The author also considers the relationship between archivists and historians and their responsibilities and tasks in relation to the public.

KEYWORDS:

Security Services Archive; State Security; protection of personal data; making archive records available; lustration laws

Většina veřejnosti archivy do nedávna vyhledávala především kvůli sestavování ro-dokmenů. Zájem o archivy se však výrazně zvýšil v posledním desetiletí 20. století v souvislosti s restitucemi a dalšími finančními kompenzacemi za příkoří, utrpěná v době komunistického režimu. Představitelé státu si uvědomili význam archivů, což se příznivě odrazilo např. ve výstavbě nových účelových archivních budov. Na počátku 21. století došlo díky legislativě k otevření fondů z naší nedávné minulosti, což se stalo dalším impulsem ke zvýšení jejich návštěvnosti — písemnosti, přístupné do-sud úzkému okruhu badatelů, se rázem ocitly v centru pozornosti. Zřízením Archivu bezpečnostních složek (ABS) byly archiválie komunistických bezpečnostních složek soustředěny pod jednou střechou. V době prudce se rozvíjejících technologií je těžko udržitelné požadovat po badateli, aby archiv pravidelně navštěvoval a archiválie si opisoval, jak tomu bylo ještě nedávno. Archivy se pochopitelně snaží držet krok s no-vými trendy.

Archiv bezpečnostních složek spustil v roce 2016 aplikaci eBadatelna, umožňující dálkový přístup k archiváliím, které jsou v jeho správě. Postupně do ní bylo přidáno dvanáct archivních souborů (popř. jejich částí) a více než čtyřicet archivních pomů-cek. V roce 2017 byly zpřístupněny archiválie, jež veřejnost považuje za nejzajíma-vější — část svazků Státní bezpečnosti (StB), a to svazky kontrarozvědného rozpra-cování¹ a svazky tajných spolupracovníků.²

1 Sběrka zahrnuje tzv. operativní svazky, tj. svazky kontrarozvědného sledování nebo roz-pracování osob (případně skupiny osob); z hlediska typologie svazkové agendy StB jde ze-jména o svazky osobní (vedené na tzv. prověřované nebo nepřátelské osoby) a skupinové. Dále obsahuje tzv. pátrací, respektive agenturně-pátrací svazky (pátrání po osobách pode-

Přestože drtivá většina archiválií bezpečnostních složek bývalého režimu je přístupná v podstatě komukoliv bez jakéhokoli omezení již téměř deset let (a archiválie, jejichž původcem byla StB, dokonce ještě o tři roky déle), on-line přístup v době, které vládnu moderní informační technologie, nepochybně znamená, že si svazky prohlédne mnohem více lidí, než v badatelně. Přece jen je rozdíl, pokud musí zájemce zaslat žádost o předložení, čekat na odpověď, cestovat do Brna nebo do Prahy a tam si svazek studovat, nebo si kdekoliv, kde má přístup k internetu, ověřit, zda se svazek v eBadatelně nachází a stáhnout si ho. Jedinou povinností je přitom jedna návštěva badatelný ABS, při níž se dotyčný obsluze badatelný identifikuje.

A právě v souvislosti s touto další fází širokého zpřístupnění archiválií z naší nedávné minulosti nabývá na naléhavosti otázka jejich obsahu, vypovídací hodnoty a věrohodnosti a zejména následného zacházení s údaji, které se badatel dočte. Archiváři by měli na tomto poli sehrát významnou roli. Díky své každodenní práci znají velmi dobře jak písemnosti samotné, tak jejich původce a o tuto svoji znalost by se měli dělit kdykoliv, kdy k tomu dostanou příležitost. Přestože jako archivářka jsem příznivcem co nejsvobodnějšího přístupu k archiváliím z naší poválečné historie, pokusím se nastínit některé aspekty, kterých by si měli být vědomi všichni, kdo s nimi přicházejí do styku.

Nejprve se vrátme do minulosti a podívejme se, jak se přístup k archiváliím v průběhu doby měnil. V zákoně č. 97/1974 Sb., o archivnictví, který nabyl účinnosti dne 1. ledna 1975, bylo nahlížení do archiválií československými občany, orgány a organizacemi upraveno § 11, který v odst. 1 stanovil: „Českoslovenští státní občané a československé orgány a organizace mohou nahlížet do archiválií, které jsou uloženy v archivech. Do archiválií mladších 50 let lze nahlížet jen se souhlasem ředitele státního archivu, kde jsou archiválie uloženy; jde-li o archiválie uložené v jiném archivu, uděluje souhlas vedoucí organizace, která archiv spravuje, nebo orgán jím pověřený.“ Další restrikcí stanovil odst. 2 § 11: „Souhlas k nahlížení do archiválií mladších 50 let nelze udělit, jestliže by nahlédnutím do archiválií byly ohroženy státní nebo společenské zájmy nebo právem chráněné zájmy dosud žijících osob. Z těchto důvodů se odepře nahlížení do ostatních archiválií.“ Cizinci, osoby bez státní příslušnosti, cizí orgány a organizace mohli nahlížet do archiválií uložených v archivech jen se souhlasem ministerstva vnitra, šlo-li o archiválie uložené ve státních archivech, a se souhlasem vedoucího organizace, která archiv spravovala, nebo jím pověřeného orgánu, šlo-li o archiválie uložené v jiném archivu (§ 12). Rozhodnutí, co bude zpřístupněno

zřelých z protistátní činnosti, které se ukrývaly anebo pobývaly v zahraničí), svazky pozorovací (dlouhodobé sledování osob, u nichž z hlediska StB existoval předpoklad protistátní činnosti) a signální (prověření tzv. signálních poznatků o protistátní činnosti, získaných pomocí vyšetřování, agenturní sítě, hlášením úřadů nebo udáním občanů).

2. Sběrka soustřeďuje svazky spolupracovníků a tajných spolupracovníků kontrarozvědky, tedy svazky rezidentů, agentů či kandidátů tajné spolupráce, držitelů propůjčeného bytu, informátorů (kandidátů na informátora) a důvěrníků, získávaných StB ke spolupráci na základě tzv. ideových pohnutek, na základě nabídky různých výhod či na základě kompromitujících skutečností.

a co ne, tak při neexistenci normy, upravující ochranu osobních údajů, leželo výhradně na řediteli (vedoucím) příslušného archivu.

Změna přišla až po revoluci, a to zákonem č. 343/1992 Sb. Ten jednak snížil lhůtu, u níž byl při nahlížení vyžadován souhlas ředitele nebo vedoucího archivu, na archiválii mladší třiceti let, jednak eliminoval rozdíl mezi československými občany a cizinci. U archiválií komunistických ministerstev vnitra a jejich součástí byla situace ještě složitější v tom, že většina z nich nesla označení „Přísně tajné“ nebo alespoň „Tajné“.

Prvním zákonem, který umožnil předkládání určité specifické části archiválií, tzv. svazkové agendy, byl zákon č. 140/1996 Sb., o zpřístupnění svazků vzniklých činnostmi bývalé Státní bezpečnosti. Zákon měl ovšem dosti podstatná omezení: o zpřístupnění svazků mohly požádat pouze osoby, k nimž byly tyto svazky vedeny, popř. „oprávněné osoby“, a ke studiu byly předkládány pouze kopie svazků, v nichž byly anonymizovány osobní údaje „třetích osob“.

Zákon č. 140/1996 Sb. byl novelizován zákonem č. 107/2002 Sb., který přinesl následující změny:

- agenturní svazky (nikoliv však cizinců) a svazky s osobními údaji (tj. zejména objektové svazky) byly zpřístupňovány všem žadatelům, kteří splnili zákonem dané podmínky;
- kromě dokumentů v působnosti Ministerstva vnitra byly zpřístupňovány také dokumenty v působnosti Ministerstva obrany a Ministerstva spravedlnosti;
- Ministerstvo vnitra a Ministerstvo obrany vydala tiskem a na elektronických médiích seznamy osob evidovaných jako spolupracovníci StB nebo Hlavní správy Vojenské kontrarozvědky. Tím také skončily spekulace o hodnověrnosti neoficiálních (tzv. Cibulkových) seznamů, jejichž hlavním nedostatkem bylo, že za spolupracovníky označily jednak kandidáty tajné spolupráce, kteří dle směrnic vědomými spolupracovníky nikdy nebyli, jednak důvěrníky, kteří nejsou kategorií vědomé spolupráce dle nálezů Ústavního soudu.

V mezidobí (konkrétně v roce 1999) byl zrušen stupeň utajení u drtivé většiny písemností, jejichž původci byla ministerstva vnitra.

V roce 2000 začal platit zákon 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů. Ten jasně definoval osobní údaje a citlivé údaje i postup, jak při jejich zpracování postupovat. Archivy začaly po badatelích vyžadovat souhlas subjektů údajů se studiem archiválií, obsahujících jejich citlivé údaje, popř. předkládaly badatelům kopie archiválií se začerněnými (anonymizovanými) osobními údaji.

Skutečný průlom ve zpřístupňování archiválií bývalé StB přinesl zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě. Paragraf 37, upravující nahlížení do archiválií totiž ve svých prvních dvou odstavcích určil, že k nahlížení v archivech jsou přístupné jen archiválie starší třiceti let, není-li dále stanoveno jinak, a že do archiválií vztahujících se k žijící fyzické osobě, jejichž obsahem jsou citlivé osobní údaje, lze nahlížet jen s předchozím souhlasem této osoby. Odst. 6 však zároveň vymezil, že tato ustanovení se nevztahují na archiválie vzniklé před 1. lednem 1990 z činnosti bývalé Státní bezpečnosti, jakož i společenských organizací a politických stran sdružených

v Národní frontě, na archiválie, které již byly před podáním žádosti o nahlížení do nich veřejně přístupné, jakož ani na archiválie, které byly jako dokumenty veřejně přístupné před prohlášením za archiválie.

Tím se staly archiválie, jejichž původcem byla StB, politické strany a organizace sdružené v Národní frontě, dostupné kterémukoliv zájemci prakticky bez jakéhokoli omezení. Po přijetí zákona č. 181/2007 Sb. o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek toto široké zpřístupnění začalo platit pro archiválie všech bezpečnostních složek. Slova „z činnosti bývalé Státní bezpečnosti“ v odst. 6 § 37 zákona o archivnictví byla nahrazena definicí „z činnosti bezpečnostních složek podle zákona o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek“, přičemž za tyto bezpečnostní složky byly považovány „Federální ministerstvo vnitra, Ministerstvo vnitra České socialistické republiky s výjimkou útvarů vykonávajících výhradně civilně-správní činnost, Sbor národní bezpečnosti s výjimkou útvarů vykonávajících funkce státních archivů, Sbor nápravné výchovy, Pohraniční stráž, vojska Ministerstva vnitra, zpravodajská správa Generálního štábu Československé lidové armády, odbor vnitřní ochrany Sboru nápravné výchovy Ministerstva spravedlnosti České socialistické republiky a jejich předchůdci v období komunistické totalitní moci“.

Pro neúřední badatele existují pouze dvě situace, za nichž může být přístup k archiváliím bezpečnostních složek vzniklým před 31. prosincem 1989 omezen: První z nich představuje § 15 zákona č. 181/2007 Sb., který určuje, že Archiv může odepřít nahlížení do archiválií a poskytování kopií, opisů a výpisů z těch, u nichž byl zrušen stupeň utajení, pokud obsahují informace i nadále důležité pro ochranu ústavního zřízení, významných ekonomických zájmů, bezpečnost a obranu České republiky. O odvolání proti rozhodnutí o odepření rozhoduje ředitel Archivu. Druhou je případ, kdy si badatel požádá o svazek, který byl před účinností zákona o archivnictví předložen dle zákona 140/1996 Sb. (o zpřístupnění svazků vzniklých činností bývalé Státní bezpečnosti) a zároveň písemnosti v něm obsažené jsou mladší třiceti let. Z toho logicky vyplývá, že množina těchto svazků se rok od roku zmenšuje.

Je pochopitelné, že o archiválie ABS projevovali od počátku velký zájem nejen historici, ale i laická veřejnost. V první etapě existence Archivu bezpečnostních složek převažovali výrazně badatelé požadující archiválie ke své osobě, k rodině, sousedům, kamarádům. Z našich archiválií často čerpali novináři, bohužel ne vždy nejšťastnějším způsobem. Řada pamětníků si asi vzpomene na nejznámější kauzy té doby, související s ABS, tedy „kauzu Kundera“ (časopis *Respekt* na základě jednoho stručného policejního záznamu označil Milana Kunderu za udavače, kvůli němuž byl zatčen agent chodec Miroslav Dvořáček) a tvrzení o plánovaném atentátu bratří Mašínů na Klementa Gottwalda.

Oba případy byly vyústěním mediální strategie tehdejšího vedení Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) i role, jakou toto vedení přisuzovalo Archivu bezpečnostních složek. Přestože šlo vždy o dvě samostatné organizace, přičemž Archiv byl standardní součástí sítě státních archivů, veřejnosti a zejména médiím bylo podprahově (a někdy i zcela nepokrytě) sugerováno, že ABS je „Archivem ÚSTR“ (ostatně toto označení se tu a tam objevuje dodnes). Skutečnost, že Archiv pečuje o archiválie a Ústav je především institucí s rolí vědeckou a vzdělávací, nebyla navenek příliš

zdůrazňována, což opět vedlo k výrokům typu „v Ústavu pro studium totalitních režimů byl dohledán spis o XY“. ABS byl Ústavem chápán jako prostředek popularizace ÚSTR — důležité bylo především dostat se (pokud možno denně) do médií. Tomu odpovídal i mimořádně vstřícný přístup k novinářům, kteří měli absolutní prioritu před ostatními badateli.

Ještě před vznikem Ústavu byl na tiskové konferenci tehdejšího ministra vnitra Ivana Langra prezentován projekt „Otevřená minulost“, spočívající v záměru zdigitalizovat všechny archiválie komunistických bezpečnostních složek s tím, že digitalizace představuje klíč k poznání minulosti. To je pochopitelně poněkud laická domněnka — digitalizace má mnohé přednosti (např. ochranu originálů archiválií před poškozením, snadnější dostupnost archiválií pro badatele, zejména pokud je spojena s možností on-line studia), ale bez podrobné znalosti role a úkolů jejich původce i nejrůznějších historických souvislostí může běžný čtenář těchto archiválií dospět ke zcela zavádějícím závěrům.

V roce 2008, tedy v roce, kdy začal Archiv bezpečnostních složek de facto fungovat, se odehrál případ, který mohl mít fatální důsledky nejen pro ABS, ale i pro další archivy, spravující fondy z činnosti vojenských soudů a prokuratur všech stupňů, mimořádných lidových soudů, Státního soudu, Národního soudu a společenských organizací a politických stran sdružených v Národní frontě, až po archiválie vzniklé z činnosti orgánů německé okupační správy na území odstoupeném Říši i v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1938 až 1945. Česká televize tehdy chtěla do jednoho z dílů pořadu „V zajetí železné opony“ využít archiválie, vztahující se k jistému panu V. H. Archiválie byly pracovníkům televize předloženy v souladu s platnou legislativou. Pracovníci televize pak — rovněž v souladu s platnou legislativou — oslovili pana V. H. a požádali ho o souhlas s použitím těchto archiválií v připravovaném pořadu. Pan V. H. nesouhlasil, a proto — dle rozsudku — pořad nebyl vůbec vyroben a odvysílán (novinář Petr Zídek, který o kauze rovněž informoval, ve svém článku psal, že pořad sice vyroben byl, ale věnoval se spolupachateli V. H. a pan V. H. v něm nebyl vůbec zmíněn). Nicméně pan V. H. se přesto domáhal písemné omluvy a zaplacení několikasettisícové částky s tím, že se stal terčem dotazů veřejnosti a útoků anonymů. Žaloba původně směřovala proti Ústavu pro studium totalitních režimů. Ostatně různé nejasnosti byly pro celý případ dosti typické — velká část úkonů na straně soudů v následujících letech spočívala např. v řešení toho, kdo je v předmětné věci příslušný věc projednat a ve věci rozhodnout.

Městský soud v Praze a posléze Vrchní soud v Praze žalobu zamítly s tím, že Archiv postupoval v souladu s platnou legislativou. Nicméně Městský soud dal v úvahu, zda by nebylo vhodné se zabývat otázkou vhodnosti zvolené úpravy zejména s ohledem na odlišnou koncepci ochrany osobních údajů v zákonech 140/1996 Sb. a v § 37 zákona 499/2004 Sb.

V. H. podal následně dovolání k Nejvyššímu soudu. Vyjádření Archivu bezpečnostních složek k dovolání bylo dosti nešťastné — Nejvyššímu soudu se v podstatě sdělovalo, že Archiv denně zveřejňuje „několik tisíc, ne-li miliónů dat z archivních svazků badatelům de facto z celého světa, a to včetně dálkového přístupu“ (což muselo obavy Nejvyššího soudu, zda jsou osobní údaje v ABS dostatečně chráněny, nepochybně rozptýlit). Nejvyšší soud následně dále rozvinul myšlenku, vyslovenou už

Městským soudem, a přerušil dovolací řízení s tím, že § 37 odst. 6 zák. č. 499/2004 Sb., je v rozporu s čl. 8 Úmluvy o ochraně lidských práv a základních svobod, a předložil věc Ústavnímu soudu. V doplňujícím usnesení pak formuloval návrh, aby Ústavní soud zrušil ustanovení § 37 odst. 11 zák. č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě v platném znění.³

Vzhledem k charakteru archiválií uložených v ABS lze říci, že zmíněný odstavec je aplikován při zpřístupňování téměř všech archiválií, které náš Archiv spravuje. Celkově se jedná o 748 fondů o metrání přibližně 19 945 bm. Archiv předkládá k nahlížení každoročně více než 30 000 archiválií (v roce 2016 to bylo dokonce 42 728 archiválií). Pokud by tedy byl tento odstavec bez náhrady zrušen, řídilo by se nahlížení do našich archiválií odstavci 1 až 3 § 37. Předkládání archiválií badatelům by bylo velmi komplikované. Nejprve by všechny archiválie musely být předem pročteny a musely by být vyselektovány osoby, k nimž se uvádí pouze osobní údaje, a osoby, k nimž se uvádí citlivé osobní údaje. (Vzhledem k původcům, jejichž archiválie spravujeme, je logické, že drtivá většina archiválií obsahuje právě osobní citlivé údaje — zejména údaje o politických postojích, náboženství a filozofickém přesvědčení a odsouzení za trestný čin. Standardní součástí archiválií z proveniencí bezpečnostních složek je také údaj o národnosti). Následně by musely být obeslány registry se žádostí o zjištění, zda — a pokud ano, tak kde — daná osoba žije. Žijící osoby s osobními údaji by byly kontaktovány pravděpodobně prostřednictvím úřední desky (pokud by to bylo možné) a čekalo by se, zda v zákonné lhůtě vyjádří nesouhlas, u žijících osob s citlivými osobními údaji bychom pak čekali na výslovný písemný souhlas. Protože drtivá většina archiválií obsahuje údaje k desítkám (a v případě např. rozsáhlých objektových svazků až stovkám) osob, nelze předpokládat, že by se zpřístupněním svých údajů souhlasily všechny. Pak bychom tedy museli přikročit k anonymizaci, tj. digitalizaci či pořízení analogových kopií archiválie a začernění údajů, s jejichž zpřístupněním byl vysloven nesouhlas nebo nebyl vyjádřen písemný souhlas. Kromě nepředstavitelného administrativního zatížení, které by takový postup přinesl a na něž by neměl ABS absolutně personální kapacity, zde navíc vyvstalo několik problematických bodů:

Jedním z nich jsou registry samotné — registry, do nichž mají archivy on-line přístup, jsou dle zkušeností některých archivářů neúplné, a ty, které musí být dotázány, zasílají odpověď do několika dní. Pokud by se všechny archivy začaly na registry hromadně obracet, je otázkou, do jaké míry by tento nápor zvládal Odbor správních činností Ministerstva vnitra. Další nemalou komplikací by představoval fakt, že archiválie obsahují řadu osobních a citlivých údajů cizinců (u nichž pochopitelně nejsme schopni zjistit, zda a kde žijí) a dále že jména vyskytující se v archiváliích jsou nezřídka zkomolená, takže identifikace osob je opět nemožná.

Kromě Archivu bezpečnostních složek by byl zrušením odstavce nejvíce postižen Národní archiv, je tedy logické, že obě instituce v této oblasti úzce kooperovaly. Na půdě Právnické fakulty Univerzity Karlovy se 21. října 2014 konala konference k danému tématu. Účastnili se jí zejména zástupci archivů, historických a právnických institucí. Právě zde byla vyslovena myšlenka na využití nástroje, který je v anglosas-

3 Ústavní soud nakonec posuzoval návrh na vyslovení protiústavnosti § 37 odst. 6 zákona č. 499/2004 Sb. ve znění platném do 30. června 2009.

kém právu znám jako „amicus curiae brief“, který pak byl aplikován jak Národním archivem, oblastními archivy a archivy měst, tak Archivem bezpečnostních složek spolu s dalšími institucemi. Ústavnímu soudu byly zaslány dopisy, v nichž se zainteresované instituce pokusily předeštit svůj pohled na věc a vysvětlit, co by zrušení odstavce přineslo z hlediska archivní a historické praxe. Další archivářská diskuse proběhla v březnu 2015 na Masarykově univerzitě.

Nález Ústavního soudu, vynesený 11. ledna 2017, v němž byl návrh na vyslovení protiústavnosti napadeného ustanovení zamítnut, jsme si vyslechli s nesmírnou úlevou. Ústavní soud dospěl k závěru, že „z hlediska základního práva na ochranu osobních údajů je pouhé nahlížení do archiválií obsahujících informace o činnosti bezpečnostních složek totalitního režimu podle napadeného ustanovení legálním, legitimním a proporcionálním zásahem do tohoto práva, vyváženým vůči základnímu právu na přístup k informacím a ospravedlněným se zřetelem k významnému společenskému zájmu na autentickém poznání minulosti. Tento omezující zásah nedosahuje intenzity poškození lidské důstojnosti, cti a dobrého jména, neboť není spojen s oprávněním badatele zveřejnit získané údaje či jinak je zpracovávat bez předchozího souhlasu dotčené osoby“. Soud zdůraznil rozdíl mezi „nahlížením“, tedy seznámením se s obsahem archiválie, jejím adresným poskytnutím konkrétnímu badateli — fyzické osobě, a jejím „zveřejněním“, pro něž je nutné získání souhlasu dotčené osoby. Konstatoval, že „považuje zachování dosavadního otevřeného režimu nahlížení do archiválií a dalších svědectví o činnosti tehdejších represivních složek za nezbytné nejen pro objektivní historické poznání praktik minulého režimu a pojmenování jejich organizátorů a vykonavatelů, ale i pro vzdělávání občanů, vedoucí je k samostatnému úsudku o potřebě včas rozpoznat náznaky autoritářských tendencí ve společnosti k upevňování základů demokratického právního státu, rozvoji občanské společnosti a naplňování ideálů spravedlnosti [...] Za dobu, po kterou platí otevřený přístup, bylo tisícům uživatelů umožněno nahlížet do statisíců archiválií, pořizovat z nich výpisy, opisy a digitalizované kopie. Faktické uzavření archivních fondů obsahujících informace ze svazků bývalé Státní bezpečnosti proto už pozbylo opodstatnění.“⁴

Je nutné zdůraznit, že tento neomezený přístup platí jen pro archiválie původců, vyjmenovaných v odst. 11 § 37 zákona o archivnictví. Nahlížení do archiválií jiných původců se i nadále řídí zejména odst. 1 až 3 § 37, znamenajícími pro archivy nutnost prověření subjektů údajů v registrech, jejich kontaktování a následné čekání na vyjádření nesouhlasu či výslovného souhlasu se zpřístupněním jejich osobních (citlivých) údajů.

Nález Ústavního soudu přivítali pochopitelně také soukromí badatelé a amatérští i profesionální historici, zabývající se našimi nejnovějšími dějinami. Bez plného přístupu k osobním údajům by se totiž jen těžko obešli a závěry, k nimž by dospěli na základě studia „neúplných“ archiválií, by mohly být zkreslené a zavádějící. Leckdy by navíc obdrželi místo textu jen černé stránky.

Nicméně bude to právě chování badatelů, které v budoucnu rozhodne o tom, zda bylo nebezpečí uzavření fondů, obsahujících citlivé údaje žijících osob, zažehnáno tr-

4 Viz náleží Ústavního soudu Pl. ÚS 3/14.

vale či pouze dočasně. Široké zpřístupnění archiválií původců, vyjmenovaných v odstavci 11 § 37, je pro badatele v českých archivech vymožeností, o níž si jejich kolegové z okolních států mohou nechat jenom zdát. Při exkurzích návštěvníků ze zahraničí je tomuto bodu věnována vždy rozsáhlá diskuze. Nejen my, ale zejména badatelé by si měli této možnosti vážit a zacházet s ní maximálně zodpovědně. Bohužel, šíření osobních údajů z archiválií, popř. přímo jejich kopií je pro některé stále běžnou praxí a právě tato praxe, neucta k životům jiných a zvláště těch, kteří byli oběťmi komunistického režimu, ale i oběťmi ryze kriminálních činů, mohou být v budoucnosti silným argumentem pro to, že se návrh na omezení přístupu k archiváliím bývalého režimu objeví v nějaké jiné podobě.

Ostatně je zajímavé, že jsou to právě archiválie bezpečnostních složek, které jsou i po bezmála třiceti letech schopny vzbuzovat vášně a stávat se prostředkem politických i osobních bojů a vyřizování účtů. Promítá se sem nepochybně vliv lustracionálních zákonů⁵ a důležitost, kterou přisuzují faktu, zda někdo byl spolupracovníkem bývalé StB.⁶ Když byly nedlouho po revoluci oba zákony přijaty, měly v mladé demokracii, které se společnost teprve učila, jednoznačný cíl — zabránit obsazení některých veřejných funkcí exponenty bývalého režimu. Tento svůj účel splnily, ovšem je otázkou, zda mají smysl i dnes.

Oba zákony byly od počátku předmětem kritiky, k jejímž hlavním argumentům patřilo:

- Zákony jsou příliš úzké a zároveň široké.
- Legalizují kolektivní vinu.
- Upřednostňují presumpci viny.
- Neberou v potaz individuální okolnosti každého případu.
- Porušují zásady rovnosti před zákonem.
- Opírají se o archiválie StB, které jsou neúplné, nedůvěryhodné a nepřesné.
- Mají retroaktivní charakter.
- Byly zneužity k politickým cílům.⁷

5 Šlo o dva zákony — tzv. „velký lustracioní zákon“ č. 451/1991 Sb., kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky, a „malý lustracioní zákon“ — zákon České národní rady č. 279/1992 Sb., o některých dalších předpokladech pro výkon některých funkcí obsazovaných ustanovením nebo jmenováním příslušníků Policie České republiky a příslušníků Sboru nápravné výchovy České republiky.

6 To je ovšem pouze jeden z faktů, které jsou překážkou výkonu v zákoně vyjmenovaných funkcí — mezi další předpoklady patří, že dotyčný nebyl zařazen ve složce StB, nebyl tajemníkem orgánu KSČ od okresní složky výše, příslušníkem Lidových milicí, členem akčního výboru Národní fronty, absolventem některých vysokých škol atd.

7 David KOSAR, *Lustrace a běh času*, in: Michal Bobek — Pavel Molek — Vojtěch Šimíček (edd.), *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*, Brno 2009, s. 228–258. Přístupné na: http://www.komunistickepravo.cz/kapitoly/09_228-258_komunistickepravo-cz_Kosar_Lustrace.pdf [náhled 30. 9. 2017].

Zákonodárci zvolili při přijetí lustračních zákonů cestu, která byla vzhledem k okolnostem (kdy bylo třeba rychle prověřit velké množství osob) a neúplnosti dochovaných podkladů „cestou nejmenšího odporu“. Z hlediska lustračního zákona je pro posuzování spolupráce či nespoupráce s StB rozhodující, zda je dotyčný evidován v registračních (příp. archivních) protokolech v určitých (v zákoně uvedených) kategoriích. Archiváři, spravující evidenční pomůcky StB, však vědí, jak je vynášení jednoznačných soudů v této oblasti problematické.

Na některá úskalí poukázal ve své studii „Pasti na lustrační pouti“ jeden z největších znalců písemností bývalé StB Jan Frolík,⁸ když mj. upozornil, že řada spolupracovníků nemusí těmito protokoly vůbec procházet. Dalším, mnohem závažnějším faktem ovšem je, že samotný zápis v registrech nevyovídá vůbec nic o míře spolupráce. Na rozdíl od soudů nehodlám tvrdit, že člověk, u něhož je v registrech svazků uvedeno, že byl veden jako agent (příp. rezident, držitel propůjčeného bytu aj.), o své „spolupráci“ nevěděl.⁹ Systém kontroly byl u StB natolik propracovaný, že jakékoliv „falšování“ na začátku by nutně muselo vést k řetězení dalších lží a tím pádem k riziku prozrazení podvodu. Bezpečnostní složky si vedly evidence pro svou vlastní potřebu, neměly tedy zájem na jejich zkreslování.

I lidé evidovaní v jiných kategoriích než byly kategorie vědomé spolupráce (např. kandidáti tajné spolupráce, prověřované osoby) nebo dokonce ti, kteří registry neprocházejí vůbec, se mohli s StB stýkat a podávat jí důležité informace. A naopak — agenti, kteří se leckdy stávali spolupracovníky nikoliv z ideových důvodů, ale pod tlakem kompromitujících materiálů,¹⁰ nakonec nemuseli StB sdělit nic podstatného. Z praxe znám případ agenta, který se stal spolupracovníkem pod hrozbou vyloučení ze studia, ale dva roky se schůzkám důsledně vyhýbal, a pokud k nim byl donucen, zmiňoval pouze natolik obecné poznatky, že řídicí orgán dospěl k závěru, že agent je bezcenný, a sám podal návrh na ukončení spolupráce.

Osoba, která obdrží pozitivní lustrační osvědčení (popř. se cítí poškozena nařčením ze spolupráce s StB), má možnost podat žalobu o ochranu osobnosti, o níž rozhoduje soud. Výsledek soudního jednání se v podstatě dá předpokládat — pro soud je totiž rozhodující, zda existuje závazek spolupráce (tzv. vázací akt), který je dotyčným vlastnoručně podepsán, přičemž tento vlastnoruční podpis musí být na papíře. Přitom agenti nemuseli podepisovat písemný závazek, pokud by to u nich podkopalo důvěru ve spolupráci s kontrarozvědkou. Mnoho svazků také existuje jen na mikrofiších, tedy zmenšených fotozáznamech, které ale soud jako důkaz neuznává, protože na nich nelze provést písmoznaleckou expertizu.

⁸ Jan FROLÍK, *Pasti na lustrační pouti*, Střední Evropa 33, 1993, s. 63–77.

⁹ Nevyjadřuji se ovšem k agentuře vojenské kontrarozvědky — tam se takové případy (dle zkušenosti kolegů, kteří s těmito archiváliemi pracují) vzhledem k poměrně krátkému trvání vojenské základní služby stávat mohly — riziko odhalení agenta, zaevidovaného bez jeho vědomí, bylo daleko nižší než u jiných složek StB.

¹⁰ Kompromitujícím materiálem mohlo být cokoliv — trestný čin, za který by dotyčnému hrozilo stíhání, ale po příslibení spolupráce od něj bylo upuštěno, hrozba prozrazení mimomanželského styku nebo sexuální orientace apod.

Někdy žalobu podávají i lidé evidovaní např. v kategorii D (důvěrník), kandidát tajné spolupráce (KTS), kandidát agenta (KA) či kandidát informátora (KI), které nejsou na základě nálezů Ústavního soudu, sp. zn. Pl. ÚS 1/92, kategoriemi vědomé spolupráce ve smyslu lustračního zákona. Pokud spor vyhrají, musí je ABS odstranit z vyhledavače v registračních a archivních protokolech StB, umístěného na jeho webových stránkách, který funguje jako jmenný rejstřík a poskytuje zájemci prvotní informaci o tom, zda se o osobu, která je předmětem jeho studia, zajímala StB, příp. zda je naděje, že se archiválie k této osobě dochovaly. Na druhé straně Archiv výslovně upozorňuje, že výsledek z vyhledavače je tak jako tak pouze orientačním údajem — jednak máme k dispozici mnohem více evidenčních systémů, než je ten na našich webových stránkách, jednak leckdy z dohledané informace žadatel nezjistí, zda se daná archiválie dochovala či nikoliv, a konečně informace k dané osobě sice leckdy nevyplnou z evidenčních systémů, ale mohou být součástí archiválií z tzv. spisových fondů (tedy plánů práce a jejich vyhodnocení, zpráv z kontrol apod.).

Oba lustrační zákony měly původně platit do 31. prosince 1996. V roce 1995 byla jejich účinnost prodloužena o dalších pět let a v roce 2000 bylo časové omezení úplně zrušeno. Jak ovšem ukazují zkušenosti posledních let, širokou veřejnost fakt, zda někdo byl nebo nebyl spolupracovníkem StB, již v podstatě nezajímá.

Poměrně často si evidenci té které osoby zjišťují novináři. Je nepochybně dobře, že je taková informace volně dostupná, ale novináři a zejména historici by měli na základě všech dostupných pramenů vždy prezentovat celý příběh — nikoliv jenom jednu malou část, vytrženou z kontextu. Pokud se někdo zavázal ke spolupráci, může to svědčit o vadách jeho charakteru — ale těžko to vypovídá cokoliv o jeho odbornosti. Je proto horší lékař nebo spisovatel? A má vůbec právo ho soudit člověk, který se nikdy neocitl v podobné situaci? Nebo tu spíše platí křesťanské „Kdož jsi bez viny, hod' kamenem“?

Někteří badatelé (zejména z té části společnosti, která sama sebe označuje za antikomunistickou) to ovšem vidí jinak a např. členství v KSČ, ať už v jakékoliv době, je pro ně stigmatem, kterým posuzují veškeré další konání dotyčného. Typickým případem bylo napadení soudce Ústavního soudu JUDr. Rychetského za to, že si dovolil vyjádřit minoritní stanovisko k nálezům ve věci zrušení odst. 6 (11) § 37 zákona o archivnictví. Okamžitě bylo poukazováno na jeho minulost a na to, co má být v jeho svazku.

Paradoxní je, že ti, kteří argumentují tímto způsobem, si neuvědomují (nebo uvědomit nechtějí), jak moc se podobají těm, které kritizují. Protože bolševismus nemusí být spjat s komunistickými režimy — je to způsob uvažování a jednání, který nepřipouští odlišný názor, a proti těm, kteří se „jedinému správnému“ názoru odmítají podříditi, používá nejrůznější prostředky včetně diskreditace všeho druhu — např. i prostřednictvím archiválií.

Archiváři, kteří pečují o písemnosti z naší nedávné minulosti, tak mohou zažít tlaky, které by většina veřejnosti vůbec neočekávala. Čas od času jsou obviňováni z toho, že ke své práci nepřístupují aktivně — „nevytahují“ na světlo boží kauzy, které najdou, neupozorňují na ně veřejnost a novináře. Je to hluboké nepochopení úlohy archiváře. Smyslem jeho činnosti je péče o archiválie a jejich systematické zpracování, které umožní zájemcům o historii se v nich co nejlépe orientovat. Samozřejmě, že rád představuje veřejnosti zajímavé dokumenty, ať už prostřednictvím výstav, nebo i zveřejněním on-line. Není však bulvárním novinářem, aby každý poznatek

o té či oné mediálně známé osobě, s nímž se setká, okamžitě vyvěšoval na internet (ostatně to by neměli činit ani historici hodni tohoto označení, ale to už je otázka jejich profesní cti).

Někteří historici z výše zmíněné skupiny vidí v archiváři soupeře, jehož jediným zájmem je jim písemnosti zatajit, a proto by ho z procesu nahlížení do archiválií nejraději vyřadili — třeba právě tím, že by si požadované informace dohledávali sami v digitalizovaných dokumentech. Nechápou, že v řadě případů (např. když je třeba nahlížet do nezpracovaných archiválií) se bez pomoci archiváře neobejdou. Ano, archiválie původců vyjmenovaných v odst. 11 § 37 zákona č. 499/2004 Sb. jsou přístupné bez omezení, ale pouze ten, kdo s nimi pracuje denně, ví, kde, jak a co lze najít. K řadě archiválií, uložených v Archivu bezpečnostních složek, se lze dostat díky jmenným evidencím, ale zdaleka to neplatí pro všechny archiválie a tato metoda rovněž selhává, pokud badatele zajímá nějaké téma. Archivář pracuje na jiné bázi než bezpečnostní složky, které byly na jmenných evidencích životně závislé. Hledá i ve fondech, které jsou dosud nezpracované, a sama zpracovanost nemá zásadní vliv na to, jestli něco najde nebo ne. To, že při tomto způsobu práce badatel potřebuje archiváře, který ho „vede“, je sice pravda, ale na tom není nic špatného — často i vystudovaný archivář, pracující s určitým typem archiválií, při návštěvě jiného archivu potřebuje kolegu archiváře, aby ho při dohledávání „navigoval“.

Předpokladem k tomu, aby archivář mohl nějaký fond zpracovat, je, že se důkladně seznámí s organizační strukturou původce i předpisy, jimiž se řídila jeho činnost. I tím pak může pomoci badateli ve vytipování relevantních archiválií, pokud badatel o takovou pomoc stojí.¹¹

Osobně neznám archiváře, který by si své znalosti a vědomosti ponechával pro sebe. Ostatně byť by měl sebevětší pochybnosti o tom, zda je možné nějakou archiválii předložit, u archiválií bezpečnostních složek a dalších, vyjmenovaných v odst. 11, mu tuto pochybnost ušetří samotný zákon, který neumožňuje zamítnout nahlížení do archiválií např. z etických důvodů. Další nakládání s mnohdy velmi citlivými údaji (např. fotografiemi ze sexuálně motivovaných vražd a zločinů vůbec) je na tom, kdo si je prostuduje.

Nutno zdůraznit, že přese všechno, co bylo řečeno výše, je zkušenost zaměstnanců Archivu bezpečnostních složek s většinou novinářů i badatelů čím dál pozitivnější — dokonce i zástupci médií vnímají archiváře jako odborníky, kteří jsou schopni podat fundované vysvětlení k různým otázkám, souvisejícím s jejich prací, a jejich vyjádření respektují.

Stejně pozitivní zkušenost máme s většinou historiků ÚSTR, který se v posledních letech konečně stává institucí, jejíž odborná úroveň je pozitivně hodnocena jak historickými ústavy v ČR, tak těmi zahraničními partnery, kterým jde o poctivou výzkumnou práci a vzdělávání, a nikoliv o politický aktivismus.

Zůstává otázkou, co do života archivů přinese nové evropské obecné nařízení o ochraně osobních údajů (anglicky General Data Protection Regulation), známé pod zkratkou GDPR, které začne platit v květnu 2018. Nařízení obsahuje např. ustano-

11 Zájemcům o písemnosti Federálního ministerstva vnitra se v tomto směru dostala v červnu 2017 do rukou unikátní pomůcka — aplikace, zobrazující organizační strukturu, náplň činnosti i představitele jednotlivých součástí této instituce v letech 1969–1989.

vení o právu na výmaz (právu být zapomenut). To spočívá v provedení přiměřených kroků, včetně technických opatření, k vymazání veškerých odkazů na osobní údaje žadatele a jejich kopie. Naštěstí GDPR uvádí řadu výjimek, takže toto právo bude údajně v praxi dost složité uplatnit, zejména v případech, kdy jsou osobní údaje zpracovávány státními institucemi. GDPR rovněž dává jednotlivým zemím určitý manévrovací prostor v oblasti národních archivních legislativ.

Omlouvám se čtenářům, pokud v této stati postrádali odkazy na literaturu i širší poznámkový aparát. Mým cílem bylo především stručně je seznámit s tím, jak se v souladu s měnící se legislativou měnila možnost přístupu badatelů k archiváliím, přičemž v centru mého zájmu stály pochopitelně archiválie bezpečnostních složek bývalého režimu. Podrobněji jsem rozebrala návrh, o němž jednal Ústavní soud a který by fakticky pro badatele znamenal zamezení přístupu k archiváliím z druhé poloviny 20. století. A podstatnou část textu tvořily úvahy o tom, co obnáší práce s archiváliemi při respektování (či naopak nerespektování) principů etiky. Závěrem zbývá popřát archivářům, aby se při svém zaměstnání setkávali jen s badateli a historiky, kteří jsou si vědomi síly jednou vypuštěného slova.

RÉSUMÉ:

State Security archive files began to be released to eligible applicants pursuant to Act No. 140/1996 Coll., Act No. 499/2004 Coll., Archives and File Service Act, and subsequently Act No. 181/2007 Coll., On the Institute for the Study of Totalitarian Regimes and on the Security Services Archive. They gave to all interested parties what was essentially unrestricted access to archival documents of the security forces of the communist regime regardless of the personal data contained therein.

This approach was jeopardised by a case which, after long peripetia, reached the Constitutional Court. It decided to abolish an exception in the Archives Act allowing the submission of archival materials of certain origins containing personal and sensitive data without the consent of the data subject. The relevant paragraph was eventually retained, but the ruling was adopted by the narrowest possible majority (8 : 7), and it will be the behaviour of researchers in the future which will decide whether the risk of having the archives closed is permanent or only temporary.

Archivists managing the archives of the former security forces must explain to the public the principles of source criticism, encourage caution in interpreting the content of documents, and adhering to the protection of personal data that the researcher comes across during the study. This also applies to historians who should not see the archivist as adversary rather than partner because their interests are similar. The purpose of the archivist's work is maintenance of archival records and their systematic processing to make it easier for people interested in history to find their bearings in them. A historian should be neither an activist nor a tabloid journalist, but should seek the most objective knowledge of the past, including the principles underlying the control of society. Researchers should appreciate the possibilities of wide-ranging access to archive materials and behave responsibly when dealing with such information.

Mgr. Světlana Ptáčnicková absolvovala studium historie a archivnictví na FF MU. Poté působila jako archivářka Archivu Ministerstva vnitra ČR, od roku 2008 působí v Archivu bezpečnostních složek, jehož je od roku 2013 ředitelkou (svetlana.ptacnikova@abs-cr.cz).